

O'ZBEKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Aziza Asqaraliyeva

Farg'ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti, 3-kurs, 23.85-guruh

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyoda vujudga kelgan jadidchilik harakatining shakllanish jarayonlari, uni yuzaga keltirgan ijtimoiy–madaniy omillar, jadidlarning ma'rifiy, adabiy va siyosiy faoliyati hamda harakatning tarixiy ahamiyati ilmiy tahlil etiladi. Maqola jadidchilikni faqat pedagogik islohot emas, balki milliy ongni uyg'otgan, yangi tafakkur maktabini yaratgan keng qamrovli ijtimoiy-intellektual hodisa sifatida yoritadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, milliy uyg'onish, ma'rifat, modernizatsiya, matbuot, islohot, taraqqiyot.

Jadidchilikning shakllanishi tasodifiy tarixiy jarayon emas, balki Uzun asrlar davomida to'plangan ijtimoiy inqirozlar, ta'limdagi tanglik, iqtisodiy qoloqlik va milliy o'zlikni anglash ehtiyojining kuchayishidan tug'ilgan ijtimoiy harakat edi. XIX asr oxiridagi Turkiston hayoti tashqi tomondan osoyishta ko'rinsa ham, ichki jihatdan jiddiy muammolarga to'la edi. Madrasalarda faqat cheklangan diniy fanlarning o'tilishi, dunyoviy fanlarning umuman mavjud emasligi yoki keskin cheklangani, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga emas, yodlashga majbur qiladigan ta'lim usuli jamiyatni o'zgartira oladigan tafakkur egalari yetishib chiqishiga yo'l qo'ymadi. Aynan mana shu ta'lim muhitining turg'unligi jadidchilikning asosiy boshlang'ich sabablaridan biri bo'ldi.

Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi esa jamiyatni yangi ijtimoiy bosim ostiga qo'ydi. Shaharlar, bozorlar, sud va boshqaruv tizimlari o'zgardi, mahalliy aholi o'z tilida ta'lim, matbuot, adabiyot va davlat ishlari yuritish imkonidan mahrum bo'la boshladi. Shu asnoda dunyoqarashi keng, yangi g'oyalarni qabul qila oladigan mahalliy ziyolilarning shakllanishiga ehtiyoj kuchaydi. Jadidlar ana shu ehtiyojga javoban paydo bo'lgan yangi intellektual qatlam edi. Ularning dastlabki qarashlari G'aspirali, Alixon Bukeyxonov, Abdulla To'qay singari turk va tatar ma'rifatchilarining g'oyalari ta'sirida shakllandi, biroq ular bu g'oyalarni ko'r-ko'rona ko'chirmadi. Jadid ziyolilar har bir islohotni Turkistonning real sharoitiga moslashtirdi. Shuning uchun ham jadidchilik xalq ongiga singa oldi — u mahalliy ildizga ega edi.

Jadidlarning eng ulkan g'oyasi ta'limni yangilash edi. Chunki ular ta'limni jamiyatning bosh omili deb bildi. Madrasalarda yillar davomida o'zgarmagan, ilm emas, balki shaklni ustun qo'ygan ta'lim tizimi yangilanishni talab qilardi. Usuli jadid maktablari ochilganda bu o'zgarish avvallari ko'rilmagan darajada kuchli yangilik bo'ldi. O'quvchilar alifboni tez o'rgandi, arifmetika, geografiya, tarix, tabiatshunoslik kabi fanlar kiritildi, xarita va ko'rgazmalardan foydalanildi, eng muhimi, dars jarayoni tartibga solingan, tizimli ko'rinishga ega bo'ldi. Jadid maktablarini oddiy islohot deb baholash noto'g'ri — u jamiyatni qayta tarbiyalash, yangi avlodni shakllantirish, millatni tafakkur jihatdan uyg'otish jarayoni edi. Fitratning “millatning kelajagi — maktabda” degan fikri bejiz emas. Bu maktablarda o'qigan yoshlar keyinchalik matbuot, adabiyot, teatr, siyosat sohalarida faoliyat yuritib, jamiyatda yangicha dunyoqarashni shakllantirdi.

Jadidchilikning kuchli tomoni shundaki, ular faqat ta'lim bilan cheklanib qolmadi. Ular millatni uyg'otishning eng ta'sirchan vositasini — matbuotni yaratdi. “Taraqqiy”, “Hurshid”, “Shuhrat”, “Sadoi Turkiston”, “Ayna”, “Samarqand” singari gazeta va jurnallar jamiyatda fikrlash madaniyatini shakllantirdi. Ular xalqni xabardor qilgani, dunyo bilan bog'lagani uchungina emas, balki milliy o'zlikni anglashga undagani uchun ham muhim edi. Matbuot jamiyatni savol berishga, o'ylashga, tanqid qilishga o'rgatdi. Avval hech kim ochiq ayta olmagan ijtimoiy illatlar — poraxo'rlik, jaholat, ayollar ta'lim ololmasligi, iqtisodiy qoloqlik, tilning e'tiborsizligi gazeta sahifalarida ochiq muhokama qilina boshladi. Jadidlar jamiyatni ko'zgu oldiga olib keldi.

Shu jarayon bilan uzviy bog'liq bo'lgan hodisa — adabiyotning yangilanishi edi. Jadid adabiyoti avvallari mavjud bo'lgan didaktik she'riyat va yoxud ertaklarga asoslangan badiiy an'analarni davom ettirmadi. U jamiyatdagi azoblarni, jaholatni, adolatsizlikni real tasvirlashga harakat qildi. Cho'lponning she'rlari milliy ruhning uyg'onish jarayonini badiiy shaklda mujassam etdi. “Uyg'on”, “Keldi bahor”, “Ko'ngil” kabi she'rlar xalqning ichki holatini uyg'otishga qaratilgan edi. Fitratning “Hind sayyohi” yoki “Munozara” asarlarida esa jamiyatning ichki ruhiy inqirozi, milliy tanazzulning sabablari falsafiy tahlil qilinadi. Behbudiyning “Padarkush” dramasi esa jamiyatni o'z ichidagi jaholatning fojiasini ko'rishga chorlagan badiiy hodisa bo'ldi. Jadidchilik XX asr boshidagi o'zbek adabiy tilining shakllanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Behbudi, Fitrat, Avloniy, Cho'lpon, Qodiriy kabi ijodkorlar adabiy tilda soddalik, ravonlik, tushunarliklikni targ'ib qildilar. Tilning xalqchilligi, milliy ruh va badiiy aniqlik jadid adabiyotining asosiy sifatlaridan bo'ldi. Adabiyotshunos X. Umurov ta'kidlaganidek, “Jadidlar millatni uyg'otgan va ma'naviy mustaqillik poydevorini qo'ygan ziyolilardir”. Ularning merosi nafaqat adabiyotda, balki tafakkurda ham yangi davrni boshlab berdi.

Jadidlarning ayollar masalasiga munosabati ham o'sha davr uchun nihoyatda ilg'or edi. Ular ayollarni jamiyatdan chetda qoldirilishi millatning yarmini jaholat ichida yashashga majbur etishini ta'kidlab, ayollar ta'limini rivojlantirishni talab qildilar. Behbudiy o'z maqolalarida "Ayol o'qimasa, millatning kelajagi o'qimagan bo'ladi", deb ta'kidlaydi. Jadidlar ochgan qizlar maktablari, ayollar uchun maqolalar, spektakllar millatning yarmini ma'rifatga chaqirish yo'lida muhim tashabbus bo'lib xizmat qildi.

Jadidchilikning tarixiy ahamiyati shundaki, u nafaqat davrning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotini belgiladi, balki butun o'zbek xalqining modernizatsiya jarayoniga zamin yaratdi. Ularning islohotlari zamonaviy o'zbek maktabi, matbuoti, teatr san'ati va milliy ong shakllanishida asosiy poydevor bo'lib xizmat qildi. Mustaqillikdan keyingi davrda jadidlar merosining qayta tiklanishi va ularning ma'rifiy g'oyalariga qaytish jarayoni bejiz emas. Chunki jadidchilik harakati millatni uyg'otish, zamonaviy taraqqiyotga yuz tutish va milliy o'zlikni anglashning eng muhim bosqichidir.

Davrning siyosiy vaziyati jadidlarni siyosiy kurash maydoniga ham olib chiqdi. Ular avval ta'lim, matbuot, adabiyot orqali millatni tayyorladilar, keyin esa siyosiy erkinlik masalasining o'ta zarurligini angladilar. 1917-yil voqealari jadidlarga real siyosiy maydon berganda, ular bundan qo'rqib qochmadi. Aksincha, Qo'qon Muxtoriyati kabi jasoratli siyosiy tajribani yaratdilar. Bu muxtoriyat qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, uning maydonga chiqishi xalqning siyosiy o'zlikni anglashga qodirligini namoyish etdi. Ular parlament, erkin saylov, milliy armiya, mahalliy tilga asoslangan boshqaruv kabi tamoyillarni ilgari surdi. Bu g'oyalar o'sha davr uchun nihoyatda jasoratli edi. Muxtoriyatning kuch bilan tugatilishi esa jadidchilikning traqik sahifasi bo'ldi. Ammo ularning fikrlari va siyosiy jasorati tarixiy xotirada o'chmadi.

1920–1930-yillarda jadid ziyolilarining katta qismi qatag'on qilingan bo'lsa-da, mazkur harakatning g'oyaviy ruhi xalq ongida yashab qoldi. Mustaqillik davrida jadidlar merosining qayta tiklanishi bejiz emas. Ho'zirgi ta'lim islohotlari, adabiy merosni qayta o'rganish, milliy g'ururni mustahkamlash, til siyosati, tarixiy xotirani tiklash jarayonlarida jadidchilik tamoyillarining ta'siri sezilib turibdi. Jadidlarning "o'zlikni anglash", "ilm orqali yuksalish", "dunyoga ochilish", ammo "milliy qadriyatni asrash" g'oyalari bugungi o'zbek jamiyatining taraqqiyot yo'nalishlariga hamohangdir. Shu sababli jadidchilikni o'tmishdagi ma'rifiy harakat emas, balki bugungi zamon uchun ham ahamiyatini yo'qotmagan fikriy maktab sifatida baholash lozim.

Jadidchilikning tarixiy kuchi shundaki, u faqat bir davrning muammolariga javob bo'lib qolmagan. U milliy tafakkurni tubdan o'zgartirdi, jamiyatni fikrlashga o'rgatdi, o'zini tanqid qilishga undadi, millatning kelajagi uchun mas'uliyat hissini uyg'otdi. Jadidlar yaratgan ma'naviy zamin bugun ham o'zbek modernizatsiyasining

asosiy tayanchlaridan biri bo'lib qolmoqda. Shu bois ularning merosi faqat tarix emas — u bugunning ham ruhiy yo'l boshchisidir.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati o'zbek xalqining ma'naviy uyg'onish jarayonida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Ular maktab, matbuot, teatr, adabiyot, ijtimoiy fikr va ma'rifiy tashabbuslar orqali millatning kelajagini o'zgartirishga harakat qildilar. Jadidlarning fikricha, millatni qutqaruvchi yagona yo'l — ilm, ma'rifat va o'zini anglashdir. Ularning merosi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek jamiyati taraqqiyotining ma'naviy asoslaridan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Komilov N. Tasavvuf va badiiy tafakkur. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2000.
2. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. — Boku, 1926.
3. Cho'lpon. Tanqidiy maqolalar. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.
4. Sharafiddinov O. Adabiyot — hayot darsligi. — Toshkent, 1978.
5. Qo'shjonov M. Adabiy tanqid va adabiyotning dolzarb masalalari. — Toshkent, 1983.
6. Karimov I. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent, 2008.
7. Qosimov B. O'zbek adabiy tanqidi tarixi. — Toshkent: Akademnashr, 2015.
8. Rasulov R. Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti. — Toshkent, 2014.